

Babička upravená (snad poprvé) pro popkulturu

Jaroslava Janáčková

„Snad žádné jiné tuzemské kanonické dílo se netěší takové oblibě a tak četným adaptacím a citacím. S trochou nadsázky lze říci, že chybí už jen počítačová hra, krabice s cereáliemi, zubní pasta a album sběratelských samolepek — a Babička pokryje všechny fasety popkultury.“

Ondřej Krajt: Vášně pro hlášky. Literární klasika jako popkulturní téma, *Host* 30, č. 5, 2014, s. 32–34.

Ve stati, z níž tu citujeme, nabízí O. Krajt mapku popkulturních adaptací *Babičky* z posledních desetiletí našeho času. Důraz přitom klade „na vizuální kulturu, která dominuje současnému veřejnému prostoru, v duchu lidové moudrosti, že „obrázkům přece rozumí každý“. Jak autor stati rozumí pojmu popkultura: „Populární kultura ve smyslu každodennosti, objektů denní spotřeby, zahrnuje výtvořby z obou stran pomyslné barikády: ty, které ve smyslu Kulkovy teorie alterace původní odkazované dílo zhoršují, stejně jako ty, které mu dávají nový a nečekaný rozměr.“

Povzbuzení touto úvahou a jejím metodologickým rozvrhem, zběžně tu popíšeme textově zkrácené a jazykově upravené vydání *Babičky* z roku 1884, doplněné třemi ilustracemi. I tato zatím neidentifikovaná adaptace mířila do popkultury svého času. Je možná vstupem *Babičky* do popkultury, omezené ještě na tištěné slovo, doplněné zatím jen skromně ilustracemi. — Mohl to být typ adaptace po celá následující desetiletí produktivnější (pro vydavatele i výnosný), než zatím tušíme. Jeho samostatnou větví mohla být dramaturgie mířící ke scénickému předvádění.¹

„V Novém Městě nad Metují roku 1884 vydal majitel „knih- a -kamenotiskárny“ Bohdan Böhm nám první známou adaptaci *Babičky*. Adaptovat text znamená překódovat ho, poučuje dnešní teorie.² Upravit tak, že bude přizpůsoben buď změně média, nebo publika, anebo pozměněnému společensko-uměleckému kontextu. První dvě uvedené okolnosti přizpůsobení ohlašoval již titulní list: dílo známé a šířené prvním vydáním sešitovým, od vydání druhého převážně ve tvaru knihy, tentokrát přináší sešitová knižnice určená mládeži. Tím se původně nespecifikovaný adresát *Babičky* zužuje. Vedle původní tvůrkyně, B. Němcové, se nově staví a k svému podílu se na titulním listu tisku hlásí — informací „pro mládež napsal a upravil“ — upravovatel, Stanislav Řehák, učitel náhodský. Ten tedy odpovídá za to, že upravená *Babička* bude mladému čtenáři bližší, že se mu bude lépe číst (a díky textovým redukcím na něj bude působit jednoznačněji) než dílo původní. K tomu mají nově přispět ilustrace A. Königa. Jsou to tři celostránkové černobílé kresby soustředěné ke vztahu *babičky* a dětí. První prezentuje *babičku*, která čtyřem vnoučátkům (matka s otcem přihlížíjí)

1 Jen úryvkovité informace o tom podal Kazda, J. (1986): B. Němcová a dramatické umění, sb. *Božena Němcová, paní našeho času*, red. J. Lormanová a J. Korec. Praha: Panorama, s. 117–174.

2 Hutcheon, L. (2012): *Teória adaptácie*. Brno: JAMU.

v panské světnici předává po příjezdu k nim své dárky, druhá představuje vycházku babičky s dětmi krajinou, třetí se týká zapalování dušičkových svíček u rodinného stolu za účasti babičky, dětí a tří ženských figur.

Adaptace vydaná v Novém Městě nad Metují roku 1884 nabízí něco víc než jen upravený text původního díla, skromně obohacený ilustracemi. Titul nové publikace zní *Božena Němcová a její Babička*. Vstupní portrét B. Němcové zaujímá v adaptaci zhruba první desetinu celého tisku. (Výkladu předchází černobílá reprodukce Hellichova portrétu B. Němcové, převzatá nejspíš z *Obrazů života* 1862, a stránka se slavnostní dedikací: „BOŽENĚ NĚMCOVĚ posvěceno“.) Autorem medailonku byl podle všeho sám S. Řehák, vydavatel sešitové knihovny a editor *Babičky* v ní. Zjednal si pestré, byť ne vždy přesné informace o slavné již autorce: o jejím cestování po Čechách a po Slovensku po boku manžela, o neblahém zchudnutí, které ji a rodinu potkalo manželovou újmou na platu (že šlo o trest za politické angažmá J. Němce v roce 1848, o tom nepadne zde ani jinde jediné slovo — trvá přece habsburská monarchie a český národ v ní, byť nyní v příznivějším postavení než před půlstoletím). S odvoláním na vzpomínky K. Světlé se zato o B. Němcové dovídáme, že nemusela trpět tak velkou bídou, kdyby se byla lehkomyšlně nedělila o to, co od přátel dostala, s mladíky, kteří se jí zalíbili svými sliby (jimž jejich činy neodpovídaly); kdyby byla zastávala místo v české dívčí škole; kdyby byla vychovávala venkovské dívky, které přicházely do Prahy za vzděláním. Ona se však oddala jenom literární práci. Zemřela předčasně a v bídě, zato pohřeb na Vyšehradě měla slavný, teď už má i nad tamním hrobem pomník, další pomník chystá Česká Skalice... A proč vydávat z díla Němcové právě *Babičku*? V ní přece modelem pro Barunku byla sama spisovatelka v dívčích letech, tvrdí autor životopisného portrétu. Upravené vydání a četba *Babičky* jsou takto nepřímou postavou naroveň pomníkům.

Zásadní úpravy, v klasickém díle provedené, se nikde nepopisují, dokonce ani nezmiňují. (Básniřka kdysi přece v mnohém jednala přepjatě, neúměrně vlastním možnostem, nadhodil vykladač v životopisném medailonu B. Němcové ve stopách K. Světlé — proč ji v jejím tvůrčím výkonu dodatečně neusměrnit?) Jde přece o to, aby mládež přijala přední spisovatelku jako vzor, „jak národ a vlast milovat“, v jejím díle pak nacházela posilu „k další práci na národa roli dědičné“.

Tento apel z konce životopisného portrétu se do adaptace *Babičky* nijak zásadně nepromítl. Zásadním prokrácením textu původního na pásmo akcí babičky s dětmi, změnami pojmenování a slovosledu se dosáhlo zúžení původního textu a jeho jazykového zknížnění.

PŘEKOMPOOVÁNÍ, REDUKCE POSTAV A MOTIVŮ

Upravovatel vynechal podtitul *Babičky*, *Obrazy venkovského života*. Již tím přiznal rezignaci na původní epickou šíři. Drží se jediného tematického plánu původního díla, koncentrovaného k babičce, k dětem a k prostředí, v němž se pohybují v řádu dne a v toku kalendářního roku na venkovské polosamotě s městečkem a zámekem nablízku. Nezměněny zůstaly hranice díla od babiččina příjezdu na Staré bělidlo po stařenčinu smrt.

Zatímco Němcová učenila své doširoka rozbíhavé vypravování na osmnáct kapitol a nadepisovala je římskými číslicemi (ty jen nevtíravě naznačují, že vypravování pokračuje v určeném pořadí), Řehák svou úpravu rozdělil do dvanácti částí nadepsaných titulků. Jen v rámcových částech se týkají titulní postavy (Jak babička hospodařila, Smrt babiččina). Ostatních deset titulků označuje prostory, v nichž děti s babičkou žijí a kam spolu vycházejí, a výroční svátky (V babiččině údolíčku, V zámku, Na panské louce, Vánoce i Velikonoce...).

Takto se úpravě daří charakterizovat titulní postavu jako zbožnou ženu, která vešla do nového prostředí už jako stará osoba, ale je pořád plná zájmu o nový svět, který ji obklopuje; navazuje s každým přátelskou řeč a také svá vnoučata, která vodí po krajině, vtahuje do družného společenství sousedů (s babičkou a s dětmi si také v adaptaci přátelsky povídá i paní kněžna, hraje si s nimi komtesa Hortensie).

Upravovatel dbá na to, aby na svou hlavní postavu neprozradil nic problematického. O tom, že babička dostala dukát od císaře, se sice letmo dovíme, ale žádné její vypravování mlečům a dětem o svátečním odpoledni ve mlýně se nekoná. Kdo potřeboval zkracovat a zjednodušovat text B. Němcové, vynechal také pochopitelně vzpomínkové vypravování babičky paní kněžně o tom, jak žila po boku vojáka ve službách pruského krále a teprve po manželově smrti se vracela s dětmi do Čech. Vynechal také babiččino vypravování Kristle o tom, jak utíkala za svým milým Jiřím, mezitím spoutaným vojenskou službou, do pruského Kladska, jak se s ním dala oddat bez vědomí rodičů... O mládí titulní postavy, o jejích prohrách a neštěstích, se tak čtenář adaptace nedoví vůbec nic. Když takto zásadně zjednodušil postavu hlavní, vzdal se postav vedlejších, jako byla Kristla, i postavy nejproblematictější v díle, Viktoroky, vyvábené do světa černým myslivcem, z obzoru *Babičky* zmizela vojenská povinnost a válka jako hlavní útrapa lidu — zdaleka nejen v Čechách — od poslední třetiny 18. století až do babiččina stáří.

K uhlazení postavy titulní a jejích spoluhráčů posloužily i vynechávky drobných motivů z ucelených epizod. Když je zván rýznburský pan myslivec při náhodném setkání na cestě s babičkou a s dětmi, aby vešel k nim dovnitř, čteme u Boženy Němcové: „Pan Prošek rád měl skleničku dobrého vína v domě pro hosta milého a k těm pan myslivec patřil. Babička hned přinesla chléb a sůl, a co tak právě bylo, a pan myslivec rád zapomínal, že se mu líhnou bažanti“ (SS, 33).³ V Řehákově úpravě první věta zmizela. (On tam ostatně až na nezbytné zmínky zmizel i pan Prošek, podle Němcové rodák z Rakouska, který se česky mluvit nenaučil a s rodinou býval jen v létě, protože jindy ho vážala služba u paní kněžny v cizině.) Z mnoha drobných epizodických vynechávek v charakteristice babičky uvedme ještě alespoň jednu z výčtu výročních hostů. K nim v původním díle patřil kupec Vlach, olejkář, dráteník a žid. Ty všechny vítala babička „s laskavou upřímností; byli to vždy ti samí a tudý známí již, jako by spřáteleni byli s Proškovíc rodinou. Jen když jednou do roka se přihodilo, že se toulaví cikáni v sadu ukázali, tu se babička ulekla. Honem vynesla jim jíst ven a říkala: „S užitkem bývá, vyprovodí-li jich člověk až na rozcestí““ (SS, s. 36–37). Náchodský učitel při zjednodušování textu Němcové vynechal poslední dvě souvětí o cikánech.

3 Z *Babičky* B. Němcové citujeme podle vydání B. Havránka, R. Havla, R. Skřečka ve Spisech B. N., sv. 5, Praha: SNKLHU 1953, jen zkratkou SS a stránkou.

Tím důvěřivý poměr spravedlivé stařenky k výročním hostům omezil na povědomé cizince, hodné důvěry.

Motivické redukce v některých kapitolách simplifikují původní text zcela zásadně. Tak celé setkání s paní kněžnou za první návštěvy babičky s dětmi u paní kněžny na zámku proběhne, aniž by se babička projevila jako světa znalá a odvážná žena: Poté, co komtesa odvede Proškovici děti kamsi do zámeckých prostor, babička se u Němcové věnuje pozorování obrazárny, vede o tom řeč s paní kněžnou a pak se vznešené dámě svěřuje s kusem svého strastného života... Celé ty velké scény úpravce vynechal a nahradil je souhrnným konstatováním: „Babička pak ohlížela se po podobiznách, kdežto kněžna rozmlouvala s komorníkem. Když ještě posnídali a babička toho hodně mnoho dobré kněžně ze svého života navypravovala, sebrali svoje krásné dárky, jakož i peníze a jiné věci pro rodinu Kudrnovu, což všechno od komtesy a kněžny darem dostali, loučili se se zámkem“ (A, s. 63–64).⁴ V zkrácené reprodukci S. Řeháka tedy kněžna jedná laskavě a je štedrá, babička je pokorná, zdvořilá a vděčná za dárky. Závěrečný výrok paní kněžny o babičce „Šťastná to žena!“, v adaptaci respektovaný, nemá oporu v tom, že kněžna v obyčejné stařence — jako u Němcové — poznala nevšední osobnost, ale spíše v emocionálně šlechetné zámecké paní.

Výrazné redukce v epilogu o konci babiččina života a o jejím umírání akcentuje v titulní postavě ohleduplnou čínorodost, která ji neopouští do posledního dechu. Zmizely zmínky o tom, že babička nepoznává, kdo je kdo v jejím okolí: „Paměť ji opouštěla. Často volávala místo Adelky Barunku, a když jí Adelka připomínala, že není Barunka doma, vzpomatovala se vzdychnouc si: ‚Baže není, tu já neuvídím. Je-li pak šťastna?‘“ (SS, s. 250). Další vynechávky z původního podání setřely všechny prvky rodinné a sousedské součinnosti při umírání blízké osoby. U Němcové čteme: „Bylo to druhý den k večeru po návratu dětí, když babička tiše skonávala. Barunka jí předříkávala modlitbu umírajících; babička modlila se s ní, až najednou ústa se nehýbala [...] Barunka zatlačila jí oči, mladá Mílová otevřela okno [...] Vorša nemeškajíc mezi plačícími, pospíchala k úlu, který pan otec babičce před několika roky postavil [...] Pan myslivec krácel cestou k Žernovu, aby dal zvonit umíráčkem [...] Když zazněl umíráček, hlásající všemu lidu, že ‚není více babičky‘, zaplakalo celé údolíčko“ (SS, s. 251).

Celý tento výčet akcí, plný etického patosu, z Řehákovy adaptace zmizel. Jen poslední odstavec evokující pohřební průvod úpravce respektoval — až po výrok paní kněžny pronesený za spouštění těžkých záclon v zámeckém okně. Ale ani zde si neodpustil několik brusičských zásahů do jazyka B. Němcové: „Třetí den ráno [...] pohřební průvod, záležející z velikého množství lidstva [...] a paní kněžna se mezi nimi objevila. Jak dlouho bylo průvod vidět...“ (SS, s. 252). V duchu brusičských pravidel úpravce opravoval: „Třetího dne ráno [...] průvod záležejí z velikého množství lidstva [...] Jak dlouho bylo průvod vidět“ (A, s. 95).

Soustředěn na interakci mezi babičkou a jejími vnoučaty, zcela výjimečně uchovává úpravce téměř celý text z jedenácté kapitoly původní *Babičky* (v jeho adaptaci nese nadpis *V jeseni*). Dějištěm je tu napřed návrší, odkud je vidět dolů k zámku a nahoru až po Sněžku, nato pak Staré bělidlo s kolovratem a při zábavách za draní perí s výhledem k Vánocům. Až teprve v závěru uvedené kapitoly úpravce vynechával

4 Citace z Řehákovy adaptace označujeme dále zkratkou A a stránkovým údajem.

velké pasáže (například všecko, co se týkalo vztahu Kristly a Míly — vždyť vynechal celý ten příběh včetně svatby). Takto Řehákova adaptace uchovala pozorování podzemní krajiny, jak je u Němcové, a povídání babičky s dětmi zpřítomňující Sibylino proroctví, pozorování podzemního letu ptactva zahrnující i podivení nad tím, proč živé bytosti včetně ptáků vedou na světě války.

I když je adaptace v této části nejbližší textu autorskému, je text jiný pro oko. Zatímco jedenáctá kapitola v *Babičce* Němcové má deset odstavců (a to není málo v porovnání s dlouhými odstavci v tomto díle počínaje šestou kapitolou), úpravce v podstatě týž text (v něm oproti Němcové vynechal odstavec první a zredukoval na minimum odstavec předposlední) rozčlenil na devětapadesát odstavčků. Vycházel tím očividně vstřícně naivnímu čtenáři, který dává přednost textu co do potlaštěné plochy řidšímu před textem nahuštěným.

Ale zásadními vynechávkami textu Němcové adaptátorovy úpravy nekončí. Jak jsme tu napověděli, úpravce byl ctitelem brusičství — měnil tedy jazyk Němcové slovníkem počínaje a skladbou nekonče.

BABIČKA POD BRUSEM

Zdávalo se, že brusičskou „očistu“ *Babičky* provedl poprvé František Bartoš ve svém vydání tohoto díla v Bibliotéce české mládeže z roku 1887.⁵ On ovšem vydával text Němcové v úplnosti. (Že vynechal gesto, jímž Viktorka hází do splavu své dítě, pokládá v edici pro mládež za a priori omluvitelné.) Ale jak ukazuje adaptace z roku 1884, měl Bartoš v brusičských opravách autorčina jazyka své předchůdce. V kapitole V jeseni, textově původní tvůrkyni v celé Řehákově adaptaci nejbližší, jak jsme tu zjistili, nacházíme tyto jazykové opravy: slovesné infinitivy, ukončené u Němcové na -t, končí snad bez výjimky slabikou -ti. Předložka *k* má všude tvar *ku*. Akuzativní vazbu již u Řeháka nahradil druhý pád: „hlídá samičku a mládata“ čteme u Němcové, kdežto v adaptaci „hlídá samiček a mládat“; babička neodmítá vrátet se za Barunkou vzhůru, odkud se děvče okouzleně rozhlíží po krajině, že „nemá již mladé nohy“ — ale že nemá „mladých nohou“. Soustavné jsou také v adaptaci změny slovosledu: „To si ale máte pamatovat“, napomíná babička malé zapomnětlivce (odkazovací zájmeno *to* se týká proroctví, vykládaného babičkou již dříve). Táž námitka akcentuje v Řehákově adaptaci jen povinnost uživatelů jazyka nezapomínat to, o čem již byla řeč: „Ale máte si to pamatovat.“

Brusiči vymycovali slova cizího původu, mezi nimi také „kulturní europeismy“. V naší adaptaci se například slovo *krucifix* nahrazuje slovem *kříž*. Ale v kapitole, k níž se nepřestáváme vracet, protože je vzhledem k Němcové textově nejúplnější, se slova cizího původu ponechávají a vedle nich se v závorce vysvětlují: na balkoně (krátká

5 Nejpodrobnější, kriticky odmítavý popis Bartošových oprav v onom vydání podal Milan Jelínek (2002): Puristické zásahy Františka Bartoše do textu *Babičky* Boženy Němcové. *Literární archiv* č. 34 — k 140. výročí narození B. N. Praha: PNP, s. 97–134. Základní charakteristiku puristického snažení na české jazykové scéně podal B. Havránek (1936): Vývoj spisovného jazyka českého. In: *Československá vlastivěda II*, Praha: Sfinx, s. 115–117.

pavlač), fontána (studnice). Jen slovo *jalousie* upravovatele potrestalo: v závorce uvádí českou výslovnost (žalusí), dole pod čarou s hvězdičkou pak doplňuje ještě své vysvětlení slovy: „mřížovaná okenice“.

V první letmé informaci o rané adaptaci *Babičky* pro mládež věnujeme brusičským zásahům úpravce jen nesoustavnou pozornost. Ale nemůžeme smlčet dojem celkového „zknížnění textu“, o němž mluví M. Jelínek v hodnocení díla, upraveného krátce nato F. Bartošem. Náchodský učitel Stanislav Řehák sdílel nepochybně názor brusičů, že spisovný český jazyk je potřeba rázně oddělit od minulé praxe, kdy se otvíral jazykům cizím a mluvě národní. Takto s ním zacházeli také spisovatelé z pokolení Boženy Němcové v čele s tvůrkyní *Babičky*. Onen volný pohyb se podle brusičů proměnil v „chorobu“, která ohrožuje národ. S očistou je třeba začít podle jejich přesvědčení u mládeže a v nových vydáních českých klasiků, mládeži určených, protože pak bude nejvydatněji a trvale kultivovat jazykovou praxi.

K cílům úpravy *Babičky* vydané v Novém Městě nad Metují v roce 1884 patřilo předvést postavu staré ženy jako vzor křesťanské lásky k bližnímu, ochránkyni rodiny a rodu, strážkyni archaických činností konaných v řádu cyklického času; vzdát čest její schopnosti sdružovat jedince ve společenství, sblížovat chudé a bohaté. Její vnoučata pak jako osoby zvědavé a hravé, jako dbalé pozorovatele, schopné babiččiny činnosti a ctnosti postupně chápat a ctít. Výchovné záměry se dotýkaly i jazyka, upravovaného v éře brusičství jakoby na obranu svěbytného národa.

Bohuslav Havránek v dotčené zde encyklopedické charakteristice limitoval aktivní působení brusičů dvacetiletím 1870–1890; tak se ovšem ony snahy mohou jevit z pohledu hlavních mluvčích a činů. První adaptace *Babičky* z roku 1884 poukazuje k tomu, jak široký rozptyl brusičství získávalo v popkultuře. O setrvačnosti a dlouhém doznívání těchto jazykově očištných snah v ní podal úsměvná svědectví z časů prvorepublikových P. Eisner v knize *Chrám i tvrz*.⁶

Upozornili jsme tu na raný vstup *Babičky* do popkultury let osmdesátých. Řehákův počín s názvem *Božena Němcová a její Babička* uvítal sám majitel a hlavní kritik *Literárních listů* F. Dlouhý (pod pseudonymem F. Pražský).⁷ Prý konečně bude zase lid rád číst, co mu patří, a mládež přijme slavné dílo za své; zánovní knihnice, v níž upravená *Babička* vychází, bude i do budoucna povzbuzovat čtení a čtenářství ve vrstvách, kde právě moc nekvetlo. Necelých třicet roků po prvním vydání stěžejní prózy národní literatury takto muž stojící v čele prvního listu věnovaného výhradně literární kritice nepřímou příznával, že próza vydaná v roce 1855 je příliš složitá, než aby ji byl schopen a ochoten číst kdokoli z méně čtenářsky kultivovaných uživatelů českého jazyka, mládeží nekonče. Zkrácená adaptace je za těchto okolností vítána bez výhrad.

Míváme sklon chlubit se vysokým počtem vydání *Babičky* (dnes už váháme s uvedením jejich přesného počtu). Zatím jsme však s výjimkou brusičsky upravené (pečlivě okomentované) edice F. Bartoše z roku 1887 ani nezačali zjišťovat, v jakém poměru jsou v tom množství zastoupeny texty krácené a různě zjednodušované — o kvalitě ediční přípravy textu ani nemluvě. Případ Řehákovy adaptace z roku 1884 a jejího vlídného přijetí napovídá, že prudce se pozměňující kulturní a sociální kon-

6 P. Eisner (1992): *Chrám i tvrz*. Praha: NLN, s. 605–608.

7 F. Pražský (F. Dlouhý) (1884): *Božena Němcová a její Babička*. *Literární listy*, 5(18–19), s. 154.

texty vykonávají tlak na starší literární dílo, dávno nechráněné živým autorem. Za takových okolností sotva lze jakkoli ochuzený text původního veledíla B. Němcové jenom odmítat. Na místě je, myslím, adaptaci kandidující na působení v popkultuře svého času popsat, aby v něm vyvstala „místa napadení“, v různé míře bezpochyby opakovaná v příštích podobných manipulacích, jak jsem si začala zjišťovat drobnými sondami. Tím lze nepřímo identifikovat a snad přímo objevovat kvality díla původního a udržovat je v kulturním povědomí.

Především pak: literární historik, který ohledá text *Babičky* směřující do popkultury, má šanci vstupovat aspoň na hranice populární literatury, u nás až na čestné výjimky badatelsky zanedbané. Mohla by tedy *Babička* určená pro popkulturu sehrát roli symbolické výzvy k soustavnému výzkumu rozlehlých terénů popkulturního psaní a čtení v Čechách a k domácí klikaté recepci původní literární klasiky v Čechách, upravené zde k čtení pro každého.

O české recepci *Robinsona* toho víme díky Aleně Macurové nepoměrně víc.

Jaroslava Janáčková

